

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗНАЧЕННЯ СТАНУ НА РІВНІ ПРЕДИКАТНИХ ОДИНИЦЬ

Березовська-Савчук Н. А. Особливості реалізації значення стану на рівні предикатних одиниць.

У статті досліджено проблему типології й частиномовної належності предикатів стану, проаналізовано варіативність граматичного вираження семантики стану на рівні предикатних одиниць.

Ключові слова: предикат, семантика стану, прислівник, дієслово.

Березовская-Савчук Н. А. Особенности реализации значения состояния на уровне предикатных единиц.

В статье исследуется проблема типологии и принадлежности предикатов состояния к той или иной части речи, проанализирована вариативность грамматического выражения семантики состояния на уровне предикатных единиц.

Ключевые слова: предикат, семантика состояния, наречие, глагол.

Berezovska-Savchuk N. A. Features of realization values of condition at the level of predicative units.

The article studies problem of typology and appurtenance condition of predicate to one or another part of speech, analyzed the variability of grammatical expression condition of semantics at the level predicative units.

Key words: predicate semantics, condition, adverb, verb.

Синтагматичні властивості мовних одиниць, зокрема їхні дистрибутивні характеристики, виявляються найвиразніше на синтаксичному рівні. На цьому рівні одиниці, передусім слова, розглядають у ролі предикатів, що більшою або меншою мірою виступають організаторами синтаксичних структур. При цьому предикати виявляють високу здатність до різного типу об'єднань відповідно до їхніх семантичних ознак.

В українському мовознавстві предикатам стану та їхнім семантичним характеристикам приділено немало уваги. Ці питання розробляють І. Вихованець, М. Вінтонів, О. Галаган, А. Загнітко, Н. Іваницька, О. Леута, Т. Масицька, О. Межов, М. Мірченко, К. Шульжук, Н. Щербачук та ін. У зарубіжному мовознавстві відомими дослідженнями, присвяченими предикатам стану, є праці Т. Алісової, Ю. Апресяна, Н. Арват, Т. Булигіної та О. Селіверстової, Ф. Данеша, Г. Золотової, О. Падучевої, Ч. Філлмора, С. Цейтлін, У. Чейфа та ін. У дослідженнях українських і зарубіжних учених приділено увагу семантичній типології предикатів стану, визначенню їхніх класифікаційних ознак, виділенню набору типових (ядерних) предикативних конструкцій, організаційними центрами яких вони є, опису структури цих конструкцій тощо.

Однак питання частиномовної належності й типології предикатів стану посідає окреме місце і потребує подальшого вивчення. Як відзначає Н. Кавера, в українському мовознавстві в останні десятиліття узвичаївся підхід до предикатів стану як семантичного класу, репрезентованого морфологічними одиницями із семантикою власне стану, а саме: відприслівниковими дериватами-предикатами і дієслівними предикатами. Цей підхід дослідниця називає вузьким, висловлюючи думку про те, що поряд із названими репрезентації потребують також прикметники й числівники в ролі предикатів якісного та кількісного стану, бо вони є виразниками семантики стану в її широкому тлумаченні [7, с. 9].

Загалом підтримуючи твердження про те, що такі одиниці можуть виражати стан у широкому вияві, вважаємо за доцільне дотримуватися традиційного підходу [3] і не виділяти в межах групи предикатів стану прикметникові й числівникові одиниці, оскільки їхньою онтологічною сутністю є вираження ознаки, а «стан» як семантичний елемент вони виявляють лише за певних контекстуальних умов.

Поряд із визнанням того, що типовими предикатами стану в українській мові є прислівники та дієслова, відкритим лишається питання про їхню ієрархію в межах семантичної категорії «стан» і способами її вираження. До недавнього часу ядерними одиницями у вираженні стану вважали дієслова (І. Кучеренко, О. Леута), проте на сьогодні домінантною стає думка про те, що ядром предикатів стану

виступають відприслівникові деривати із семантикою стану, а дієслівні предикати займають периферійну позицію [3, с. 101].

Думку про центральну позицію прислівників у вираженні семантичної категорії «стан» в українському мовознавстві обстоює І. Вихованець, який називає їх «словами категорії стану» і нарахував близько сотні таких слів (*боляче, вітряно, затишно, легко, радісно, соромно, спекотно* і т. ін.) [3, с. 98]. Учений виділяє кілька класифікаційних ознак, властивих словам категорії стану, зокрема, вони: а) не мають самостійного індивідуального категорійного значення; б) дублюють морфологічні категорії часу і способу дієслова, але граматичні значення згаданих категорій на противагу власне-дієсловам виражені тільки аналітично, тобто за допомогою форм морфеми-зв'язки *бути* та напівзв'язок *ставати, стати, робитися, зробитися* тощо: *Надворі тепло; Надворі буде (стане) тепло; Надворі було (стало, зробилося) тепло; Надворі було б тепло; Хай (нехай) буде тепло*; в) є одноособовими, бо не формують особово-числових протиставлень, а лише вказують на третю особу однини; г) виконують функцію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення, або, поєднуючись переважно з інфінітивом, утворюють складений інфінітивний головний член односкладного інфінітивного речення, який, крім значення стану, має семантику потенційної дії [3].

Н. Кавера, підтримуючи позицію І. Вихованця, вважає відприслівникові предикати ядром семантичного класу предикатів стану, оскільки вони є типовими виразниками власне-стану. Вони відтворюють статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто- або що-небудь перебуває, існує. Відприслівникові деривати-предикати стану вказують на тимчасову характеристику суб'єкта, не відбивають його внутрішньої сутності, допускають, що він може перебувати й в інших станах, не зазнаючи при цьому ніяких кількісних і якісних змін. Вони експлікують стани, реалізовані в тому відрізковій часу, з яким співвідносяться, не абстрагуючись від нього та не членуючись упродовж певного періоду часу на окремі випадки. У кожному окремий момент часу існує окрема фаза стану, а не стан загалом [7, с. 21].

Прислівникові предикати як типові виразники семантичної категорії «стан» займають особіне місце в частиномовному поділі лексичних одиниць. На сьогодні складно говорити про однозначне вирішення проблеми їхньої належності до тієї чи тієї частини мови з огляду на специфіку їхньої семантико-синтаксичної організації.

Прислівникові одиниці, що виражають стан, називають «предикативами» (О. Ісаченко, Ю. Карпенко), «словами категорії стану» (В. Виноградов, М. Пospelов), «станівниками» (В. Горпинич), «безособово-предикативними словами» (Є. Галкіна-Федорук) і т. ін.

Л. Щерба вважав, що такі слова не є ані повними прикметниками, ані іменниками в називному відмінку. Вони виражені або незмінюваною формою (*холодно, тепло*), або формою іменника з прийменником (*без свідомості*) [14, с. 75–76].

До слів категорії стану В. Виноградов зараховував «невідмінювано-іменні та прислівникові слова, що мають форми часу (для минулого та майбутнього часу аналітичні, утворені за допомогою приєднання відповідних форм зв'язки *бути*) і вживаються тільки у функції присудка <...> Природно, що і значення предмета, й ознаки чи ознако-обставинні відношення абсолютно є чужими для категорії стану. Слова, що належать до категорії стану, виражають «недійсовий» стан, який може уявлятися безособово (*досадно, соромно*) або належати тій чи тій особі як суб'єктові, що перебуває в цьому стані» [2, с. 332–334].

О. Ісаченко наголосив на тому, що аналізовані слова виконують тільки функцію присудка, і назвав їх «предикативами» [6, с. 358–362]. Цю думку підтримав М. Пospelов, але відзначив, що предикативи не утворюють особливої частини мови, бо з огляду на граматичне вчення про слово не мають морфологічних ознак, що об'єднують їх і диференціюють від займенників, прислівників і дієслів. Слова категорії стану становлять окрему частину мови через властиві їм специфічні аналітичні форми вираження граматичних категорій часу та способу, а не тому, що виступають у синтаксичній функції присудка. Вони є не предикативними словами, а безособово-предикативними словами, які можуть уживатися або безсуб'єктно, або з давальним суб'єктом, що виступає конструктивно необхідним додатком, або з інфінітивом, що виражає дію, приписувану суб'єкту [8, с. 56–57].

Є. Галкіна-Федорук називала прислівникові предикати стану «безособово-предикативними словами», зазначаючи, що це «нова, поки що не зовсім сформована частина мови, настільки відмінна від прислівників, що зараховувати її до категорії прислівників неможливо. Перешкоджає цьому приєднанню і відмінність у значенні, і абсолютно інші синтаксичні функції, і граматичні зв'язки, і співвіднесеність із частинами мови» [4, с. 278].

В окрему частину мови «станівник» виділяє аналізований тип предикатів В. Горпинич, кваліфікуючи їх як «клас невідмінюваних слів із категорійним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (присудка) односкладних (безособових) речень» [5, с. 237].

Не підтримав ідею виділення слів категорії стану в окрему частину мови С. Бевзенко, який указував на те, що їхній склад в українській мові досить строкатий, а граматичні ознаки не виразні, і навряд чи є необхідність розглядати ці слова як окремий морфологічний клас слів, окрему частину мови в українській, а також у російській та інших слов'янських мовах. «Абсолютну більшість слів «категорії стану» можна розглядати, як це й роблять звичайно, як специфічну групу прислівників, так звані предикативні прислівники» [1, с. 187]. Цю думку було розширено в курсі академічної граматики української мови, де на підставі семантики та присудкової функції було виокремлено предикативні слова в особливий розряд предикативних прислівників, розподіливши їх на предикативні (*важливо, видно, можна, треба, потрібно, навздогад* та ін.), атрибутивно-предикативні (*безмовно, безпечно, боляче, мало, цікаво, близько, помітно* тощо) й предикативно-модальні (*відомо, можливо* та ін.) [10, с. 431–432].

В інших академічних мовознавчих працях слова категорії стану також зараховано до прислівників і розглянуто як окрему групу за синтаксичними функціями [12, с. 290; 11, с. 405; 9, с. 705]. Отож, лексеми, що виступають у ролі головного члена безособових речень і виражають відношення до особи, яка зазнає певного стану, або вказують на загальний фізичний стан природи, кваліфіковані як безособово-предикативні прислівники [12, с. 290]. Предикативні прислівники окреслюють у межах якісних прислівників і характеризують як одиниці, що передають стан – суб'єктний або безсуб'єктний, причому значення стану зближує їх із короткими формами прикметників і пасивних дієприкметників [9, с. 705].

У зарубіжному мовознавстві також панівною є думка про те, що виділяти прислівникові предикати стану в окрему частину мови не варто (Т. Алісова, Л. Бархударов, В. Трофимов, А. Шапіро). Актуальним, зокрема, є твердження В. Трофимова про те, що «категорія стану може одержати вираження будь-якою повнозначною частиною мови: *он беспокоится* (дієслово); *он обеспокоен, она взволнована* (прикметник); *она в волнении* (іменник у прийменниковій сполуці); *ему неспокойно* (прислівник) <...> В усіх присудках природно є категорія

часу. Немає жодних підстав виділяти з цього ряду тільки іменні (за ознакою невідмінюваності) й безособово-предикативні (за ознакою нездатності до якісного або обставинного зв'язку з дієсловом) слова. І невідмінюваність, і нездатність до зв'язку з дієсловом – природна властивість присудка: у першому разі це викликане узгодженням у називному відмінку з особою-діячем, у другому разі це зумовлено самостійністю ролі головного члена» [13, с. 254].

Поряд із прислівниковими предикатами стану значну увагу як в українському, так і зарубіжному мовознавстві приділено дієслівним предикатам, об'єднання яких утворює одну з найбільших і найпродуктивніших груп. В українському мовознавстві дієслівні предикати стану були об'єктом дослідження І. Вихованця, П. Дрогомирецького, А. Загнітка, Н. Іваницької, О. Леути, М. Мірченка, В. Русанівського й ін. У зарубіжному мовознавстві ці одиниці вивчали Ю. Апресян, Л. Васильєв, Г. Золотова, Т. Кильдибекова, О. Падучева, Г. Уфимцева, У. Чейф та ін.

Виділення групи дієслівних предикатів стану базоване на розробленні низки класифікаційних ознак, якими дієслова стану відрізняються від інших семантичних груп. Серед основних семантичних характеристик більшість лінгвістів виділяють такі, як співвіднесеність дії / стану з часовою віссю, місце на часовій вісі, орієнтованість на суб'єкт / об'єкт, тип суб'єкта, фазовість, контрольованість, перспективність, статичність / динамічність.

Стан, виражений дієсловом, на відміну від дій, процесів, безпосередньо розміщений на часовій осі, тому він має місце у будь-якій точці тих відрізків, із якими співвіднесений. Це означає, що якщо стан має місце між різними точками на часовій осі, то це положення справедливе для будь-якої з точок. Наприклад: *Василь Невольник голосно **журився*** (П. Куліш). Якщо стан *журитися* співвіднести з різними точками, то він буде дійсним у будь-який момент між цими часовими точками. У семантиці вказаного слова виражено ідею статичної рівноваги, при якій ніщо не створюється, не змінюється і не переміщується. Тому, на відміну від інших дієслівних предикатів, предикати стану в будь-якому контексті зберігають значення безперервного протікання.

Дієслівні предикати стану обов'язково орієнтовані на суб'єкт стану. Навіть якщо суб'єкт стану прямо не маніфестований у граматичній структурі речення, то його прочитання все одно не

викликає труднощів. Наприклад: *Умовили її забрати Василька, і хоч трохи вагалася спершу, бо не знала, як вітчим зустрине пасинка, проте згодилась таки, пообіцяла наступного дня прийти, забрати з собою Василька назавжди* (О. Гончар).

Суб'єкт стану належить до типу пасивних суб'єктів (пацієнтів). Цей тип суб'єктів характерний тим, що протікання чи підтримання стану цілком визначається зовнішньою щодо суб'єкта силою, тому стан існує сам по собі, не потребуючи будь-чийх зусиль, енергії. Наприклад: *В місячній саяві біліє сорочка* (Д. Павличко).

Стан не тільки займає певні відрізки на часовій осі, але й не може абстрагуватися від них, тобто не може створювати класи однорідних станів. Темпоральна обмеженість станів визначається зв'язками з іншими словами в реченні. Найпоширенішим виразником цього зв'язку є підрядне речення. Наприклад: *Карналь ніяковіє, коли його питали про фронтові пригоди* (П. Загребельний).

Часовий характер зв'язку стану з його суб'єктом виражений неможливістю сполучення дієслів стану з родовими поняттями. У сполученнях типу *дитина хворіє, дитина вередує* суб'єкт стану *дитина* сприймається як ім'я з конкретною референцією. Ця актуальність, часова локалізованість стану визначає несумісність дієслів стану з поширювачами типу *хто-небудь, будь-який* і т. ін. У реченнях на зразок *Учень мовчить* завжди маємо на увазі конкретного учня і не можемо сказати: *Будь-який учень мовчить*.

Крім часової локалізованості, стану властивий також показник статичності, який визначає неможливість сполучуваності дієслівних предикатів стану з прислівниками на зразок *раптом, поступово, миттєво, повільно* тощо. Наприклад, нормативно вживається *він раптом захворів*, де предикат *захворів* означає становлення стану, але не можна сказати *він раптом хворів*, де *хворів* – предикат стану.

Суттєвою особливістю, яка відрізняє дієслівні предикати стану від близьких за значенням інших лексико-семантичних груп, є ознака фазовості. Фазовість – це такий спосіб існування, за якого у кожний момент існування створюється новий етап дії, а попередній залишається в попередньому відрізковій часу. Ознака фазовості, як сукупність фаз, які постійно змінюють одна одну, – найхарактерніша ознака дієслів, але її легше сприйняти в семантиці предикатів дії, процесу. У предикатах стану цей показник має специфічне вираження в тому, що всі фази стану абсолютно однакові і що зміна фаз може

відбуватися ніби по інерції, тобто без прикладання сили. Показником фазовості є можливість утворення від предикатів стану похідних дієслів із темпоральними префіксами *по-, про-*, які мають зменшено-обмежувальне значення: *лежати – полежати, мовчати – промовчати*. Напр.: *Пожеурилися трохи, що з літами їх менше* (Б. Олійник).

Стани, виражені дієслівними предикатами, можна розрізняти за ступенем напруженості. Показником цього є можливість сполучення їх із прислівниками і словосполученнями зі значенням напруженості, повторення, протяжності: *довго, безперервно, завжди, щодня* і под. Наприклад: *Частіше стали снитися мені Стени, засмагли в рідній стороні* (М. Нагнибіда).

Отже, стан як особлива семантична категорія та частиномовні засоби її вираження здавна перебували в полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте ні чітких кваліфікативних ознак, ні однозначних її показників до сих пір не вироблено. Це зумовлено складністю категорії, невизначеністю її меж, строкатістю семної організації значення.

Дискусії вчених зосереджені не лише навколо тлумачення семантичної категорії та її обсягу, але й частиномовного вираження. Переважна частина дослідників схиляється до думки, що стан репрезентований прислівниками й дієсловами, окремі вчені відносять сюди ще й прикметники. Ядро категорії стану складають одиниці прислівникового походження, до периферії належать дієслова. Зауважимо, що проблема виокремлення самостійної частини мови – слів категорії стану – залишається відкритою й нині. Системний огляд предикатів стану дасть змогу повніше збагнути структуру мови і мовлення загалом, установити механізми функціонування та взаємодії різних мовних рівнів із властивими їм лінгвальними одиницями.

Література

1. Бевзенко С. П. До питання про «категорію стану» як окрему частину мови в українській мові / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського університету. – Т XXXVII. Філологія. – 1959. – С. 183–187.
2. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове : [учебн. пособие] / В. В. Виноградов. – [4-е изд.]. – М. : Русский язык, 2001. – 720 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.
4. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во Моск. университета, 1958. – 332 с.
5. Горпинич В. О. Морфология української мови : [підручник] / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 336 с.

6. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : морфология / А. В. Исаченко. – Ч. 1. – Братислава : Изд-во Словацкой академии наук, 1954. – 387 с.
7. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Кавера. – К., 2007. – 206 с.
8. Поспелов Н. С. В защиту категории состояния / Н. С. Поспелов // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 55–65.
9. Русская граматика : в 2-х т. Т. 1. : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М. : Наука, 1980. – 783 с.
10. Сучасна українська літературна мова / заг. ред. І. К. Білодіда. – Кн. 2. : Морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
11. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; [ред. А. П. Грищенко]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
12. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; [ред. М. Я. Плющ]. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
13. Трофимов В. А. Современный русский литературный язык : морфология : [учебник] / В. А. Трофимов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1957. – 280 с.
14. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1957. – 188 с.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2014 р.